

Arhe XVII, 33/2020

UDK 1 Fromm E.

330.356.2

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2020.33.65-83>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

DENKO SKALOVSKI¹

Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ u Skoplju, Filozofski fakultet,
Institut za rodne studije, Severna Makedonija

IMATI PLANETU ILI BITI ČOVEČANSTVO

(Erih From: 1900-1980-2020)

– Konspekt –

Sažetak: Erih From je mislilac (filosof/antropolog/psihoanalitičar) koji u njegovoj poznatoj knjizi *Imati ili biti* reflektuje i **kritikuje sistem vrednosti** koji je efektuiran u poslednjih 200 godina globalne kapitalističke modernizacije i nekoliko faza (post)industrijskog razvoja, i koji je uspeo da proдре u sve sfere i pore ljudskog života, i da prouzrokuje niz pozitivnih, ali još više i niz negativnih, **paradoksalnih** i opasnih, autodestruktivnih, **patoloških** efekata na ljudsku civilizaciju i kulturu na globalnom/svetskom nivou. (Marks, Lukač, Habermas, Honet) Naravno, ovde se radi o visoko razvijenom **kapitalističkom** sistemu u visoko-razvijenim **industrijskim** društvima/državama, i o nužnoj i definitivnoj/urgentnoj potrebi njegovog prevazilaženja na svim nivoima na kojima je on uspeo da penetrira, uključujući i najintimnije i najdublje „privatne“ slojeve/sfere ljudske psihosomatike i ljudskog individualnog duha u socijalnim/kolektivnim uslovima jednog, po Fromovom mišljenju, „bolesnog društva“. To društvo se na prvi pogled manifestuje kao normalno, a u suštini se radi o „patologiji normalnosti“, i koja se najviše ispoljava preko fenomena **fetišizma** i **alijenacije**, kojeg je svojevremeno kao pojam razvio Hegel, pa dalje prihvatio Foerbah, i najzad Marks. **Profit** kao osnovni motiv i spiritus movens kapitalističke proizvodnje, koji prožima sve sfere i pore ljudskog života, i sveopšta kvantifikacija i apstrakcija koje konkretne individualne osobine/potencijale pretvaraju u robu za tržište (rada i kapitala), rezultiraju

¹ E-mail adresa autora: deskalovski@yahoo.com

univerzalnom/totalnom pojavom kakva je naime alijenacija i sveprisutnost njenog masovnog **patološkog** ispoljavanja. (Honet) Kao veliku istorijsku **alternativu** ovakvom društvu From vidi u reaktualizaciji ideje **socijalizma**. (Honet)

Ključne reči: imati, biti, normalnost, patologija, alijenacija, bolesno društvo, patologija normalnosti, alternativa, socijalizam

„Filozofije istorije smo bacili u staro gvožđe.

Postoje li umesto njih druge teorije

koje razjašnjavaju praktične posledice naučno-tehničkog napretka?

Kome su one upućene, na kakav se oblik političke prakse odnose?“

(Jürgen Habermas, 1980: 342)

Nekome će se možda ovakav naslov učiniti i previše pretencioznim i pompeznim, međutim ako se malo više udubimo u Fromovu poznatu filozofsku/ontološku disjunkciju *imati ili biti*, lako prepoznamo transpoziciju famozne Hamletove dileme iz istoimene Šekspirove drame, koju slobodno možemo proglasiti za „dramu nad dramama“ ljudske egzistencije i ljudskosti uopšte, i njenih beskrajsnih traganja za otkrivanjem istine o sebi, i (samo)spoznajom biti/esencije, smisla i celishodnosti ljudskog života uopšte. (Šekspir, 1964; Fromm, 1980) Ovo „većito pitanje“ je danas tim više aktuelno/multiplicirano/„globalizirano“ u godinama kada se čovečanstvo – povodom pandemije Covid 19 – našlo u takvoj novoj i neočekivanoj „ljudskoj situaciji“ (From), koju su najveći negativni utopisti/distopisti (Jevgenij Zamjatin, Oldos Haksli, Džordž Orvel, Džek London i dr.) ipak u nekoj umetničkoj/futurističkoj formi već odavno predviđali. Međutim, pogrešno je Froma (za razliku od Adorna i delimično Markuzea) proglasiti za pesimistu i intelektualca koji razmišlja isključivo i samo „s onu stranu okova iluzije“. (Fromm, 1980a; Kolakovski, 1985: 430-438) Naprotiv! I pored toga što je često dihotomičan, kontroverzan, dvosmislen i pun dilema i dijalektičkih kontradiktornosti i neizvesnosti, From ne prestaje da „veruje“ da je čovek biće koje je u **istorijskom** procesu „većitog“ samorađanja/samonastajanja/samokreacije, ali i samonegacije/autodestrukcije, i da u njemu **uvek** postoje potencijalne **nade/šanse** i mogućnosti/alternative/ideje za ostvarenje onoga što on hoće, može i

treba da bude. (Trebješanin, 1983) Uostalom, čovek (čovečanstvo) je danas u takvom lošem i opasnom stanju, što ovog puta on i nema neki „slobodan izbor“, već je **primoran** da izabere aklativnu globalnu/zajedničku soluciju/alternativu ukoliko hoće da opstane i preživi (survive) kao svetska ljudska zajednica u celini, „a ko preživi – pričaće“. Ovaj Fromov latentni optimizam „bez iluzija“ pokušavamo da pokažemo/dokažemo u ovom kratkom konspekt-eseju koji je napisan, između ostalog, i povodom značajnih godišnjica: 120 godina od njegovog rađanja i 40 godina od njegove smrti.

Aklativna je saglasnost da nije nimalo lako Fromovu transdiskurzivnu teoriju svrstati u neku filozofsku ili naučnu „disciplinu“, tj. reći u kojoj je meri on psiholog, sociolog, filozof, teolog, tj. psihoanalitičar frojdo-marksist, ili nešto sasvim drugo. (Flego, 1980: 9) Međutim, o Fromovoj multidisciplinarnoj teoriji možemo slobodno i pojednostavljeno reći da tamo gde individualna psihoanaliza (Frojd) završava, počinje socijalna psihologija i filozofija Marks(izma), i obratno. Ovo upravo zbog toga što se sve što se ljudskoj individui dešava u prostorno-vremenskom **totalitetu** njenog života, počinje i završava sa njenim **telesnim/fizičkim** (po)rađanjem i kontaktom, „dodirom“ sa svim onim što u (post)modernoj filozofskoj, kulturnoj i socijalnoj antropologiji možemo nazvati **drugost/drugi**, tj. najširi kontekst biosfere socijalnog, društvenog, zajedničkog, **komunitarnog** sistema. (Honet, 2009; Davčev, 2010; Džeparoski, 2007) Tako da možemo reći da From posmatra čoveka *in toto*, tj. kao društveni „proizvod“ uzajamnog/**dijalektičkog**/interferentnog delovanja konstitutivno-biolozkog i socijal-iskustvenog faktora, odnosno, iz nadređenosti društva pojedincu sledi da proučavanjem društva dolazimo do glavnih determinanti psihičke strukture ljudi. Marksisti, na čelu sa Lukačem, dodali bi da ove **istorijske** determinante stvaraju strukturu i socijalne/**klasne svesti**, koja je bitna u razumevanju, tumačenju i suđenju o socijalnim postupcima i kulturnom, moralnom ponašanju svih socijalnih grupa u jednom konkretnom društvu u konkretnom istorijskom momentu. (Lukacs, 1977) „*Isto vrijedi i u suprotnom smjeru: ustanovljavanjem karakterne strukture neke socijalne grupe, mnogo saznajemo o društvu u kojem ona djeluje*“. (Flego, 1980: 29) Pa ipak, uvek ostaje dilema da li je u određenim konkretnim

istorijskim situacijama čovek **primarno** određen biološki (instinktima) ili socijalno (zajednicom/društvom u kojem živi). (Flego, 1980: 17)

Prihvatajući Frojddovu i Marksovu **metodologiju** naučnog/filosofskog istraživanja čoveka, From kreativno prevazilazi njihove redukcionizme (npr. Frojddov „seksualizam“) i gradi svoju, originalnu i sve do danas – i pored određenih nedoslednosti i višesmislenosti – relevantnu i aktuelnu teoriju i viziju za budućnost čoveka i čovečanstva, a koja ne može da se jednostavno svede samo na opštepoznatu ideju **socijalizma** i njenu reaktualizaciju. (From, 1980v; Flego, 1980: 43) Ali to ne znači da ideja socijalizma više nije relevantna i aktuelna. Naprotiv! (**Honneth**, 2015) A kada smo kod „sistema“ (ekološkog, socijalnog, političkog, kognitivnog) i potrebe njegove permanentne (auto)kritike i reforme, onda je tu upravo From mislilac koji u njegovoj poznatoj knjizi *Imati ili biti* reflektuje i **kritikuje sistem vrednosti** koji je efektuiran u poslednjih 200 godina globalne kapitalističke modernizacije i nekoliko faza (post)industrijskog razvoja, i koji je uspeo da proдре u sve sfere i pore ljudskog života, i da prouzrokuje niz pozitivnih, ali još više i niz negativnih, **paradoksalnih** i opasnih, autodestruktivnih, **patoloških** efekata na ljudsku civilizaciju i kulturu na globalnom/svetskom nivou. (Marks/Engels, 2008; Honneth, 1994; Honneth, 2010) Naravno, ovde se radi o visoko razvijenom **kapitalističkom** sistemu u visoko-razvijenim **industrijskim** društvima/državama, i o nužnoj i definitivnoj/urgentnoj potrebi njegovog prevazilaženja na svim nivoima/razinama na kojima je on uspeo da penetrira, uključujući i najintimnije i najdublje, „privatne“ slojeve/sfere ljudske psihosomatike i ljudskog individualnog duha u socijalnim/kolektivnim uslovima jednog, po Fromovom mišljenju, „bolesnog društva“. To društvo se na prvi pogled manifestuje kao normalno, a u suštini se radi o „patologiji normalnosti“, i koja se najviše ispoljava preko fenomena **fetišizma** i **alijenacije** (otuđenja), kojeg je svojevremeno kao pojam razvio Hegel, pa dalje prihvatio Fojerbah, i najzad Marks. (Marks, 1977; Fromm, 1980a: 42-65; Flego, 1980a: 31) **Profit** kao osnovni motiv i spiritus movens kapitalističke proizvodnje, koji prožima sve sfere i pore ljudskog života, i sveopšta kvantifikacija i apstrakcija koje konkretne individualne osobine/potencijale pretvaraju u

robu za tržište (rada i kapitala), rezultiraju univerzalnom/totalnom pojavom kakva je naime alijenacija i sveprisutnost njenog masovnog **patološkog** ispoljavanja. (Flego, 1980a: 31) Možemo reći da je glavni filozofski/humanistički zadatak koji From sam sebi zadaje iznalaženje puteva kako da se izbegne **katastrofa** i nađe izlaz, tj. ponudi **alternativa** za ovakvo patološko/**patogeno**, bolesno društvo (bolesnog čoveka) (Wege aus einer kranken Gesellschaft); alternativa koja bi bila prihvatljiva za sve žive civilizacije i kulture 20/21 veka. (Fromm, 1980: 60-63; Fromm, 2006) I ponovo je tu ideja socijalizma, bez obzira na to što je ona maksimalno izblamirana/okrnjena u vremenu staljinizma i nacionalsocijalizma, a koji su pridoneli da i danas spominjanje ove reči kod mnogih ljudi i dalje izaziva asocijacije koje upućuju na nešto što će uvek značiti neko veliko i opasno zlo, a koje kao takvo po svaku cenu treba izbegavati i onemogućiti svaki dobronamerni pokušaj njegovog ostvarenja. (From, 1980v: 239-259)

Između ostalih Fromovih dela, *Imati ili biti* je naša glavna inspiracija u produžetku ovog kratkog eseja, koji nastoji da bude u duhu *Kritičke teorije društva*, odnosno nastoji da se temelji na kritičkim socijalfilozofskim tradicijama poznate „Frankfurtske škole“ – kojoj je svojevremeno pripadao i Erih From – i njenog hegelijansko-marksističkog filozofskog/teorijskog nasleđa. (Jay, 1996) Manje-više, sva Fromova dela imaju visok stepen diskurzivne sintetičnosti, i teško je izdvojiti posebnu i konkretnu temu/predmet koji bi bio monografski istražen i obrađen u samo jednom delu. Pa ipak, *Imati ili biti* je možda najsumarnije kada se radi o konkretnom **profitnom** „duhu i slovu“ **kapitala/kapitalizma** i njegove psihologije i „filozofije“ fetišizma robe, sveopšteg zgrtanja, imanja, posedovanja, pohlepe, eksploatacije i imperijalnog pljačkanja, osvajanja i „usvajanja“, što sve zajedno najčešće završava u sveopštoj destrukciji ili dobrovoljnom ropstvu i gubljenju lične autentičnosti, i bez ikakvog otpora, „neposlušnosti“ i **emancipacijskih** alternativa i „progresivnih“ socijalnih i kulturnih ideja i solucija. (Allen, 2016; From, 1989) Razume se da je From pod direktnim uticajem Marksa, Lukuća i „Frankfurtovaca“, i njihovih pojmova, među kojima, osim već spomenutih fetišizma i alijenacije, sve više dominira i pojam **reifikacije**/postvarenja, kao jedan od centralnih filozofskih

pojmovna zapadnog marksizma. (Marks, 1977; Lukacs, 1977; Honet, 2013)

*

„Glavni predmet ove knjige je analiza dvaju osnovnih načina postojanja: imanjanja i bivstvovanja“.

(Erich From, 1980: 63)

Iako je Fromov **kritički** pristup kapitalizmu uglavnom deskriptivan i prema njegovim skromnim rečima samo letimičan pregled situacija – i koji kao takav ostaje na nivou „fenomenologije“ psihosocijalnih i kulturno-antropoloških pojava – on pruža veoma dragocene uvide, produbljene teze i vrednosne sudove i **radikalne** zaključke o opštoj *conditio humana* čoveka i čovečanstva našeg doba i njegovih perspektiva/alternativa za drugačiju/promenjenu/bolju budućnost. (From, 1989: 67-79; Flego, 1980: 29-43) Prema rečima Froma, naslov njegove knjige je gotovo identičan sa naslovima knjiga Gabriela Marsela (Gabriel Marcel) *Bivstvovanje i imanjanje* i Baltazara Štaehelina (Balthasar Staehelin) *Imanjanje i bivstvovanje*, pri čemu su sve tri knjige pisane u duhu humanizma, ali imaju različite pristupe predmetu svojeg naučnog/filosofskog istraživanja: „*Marsel piše s teološkog i političkog stajališta a Štaehelinova knjiga predstavlja konstruktivnu raspravu o materijalizmu u modernoj znanosti i prilog analizi zbilje (Wirklichkeitsanalyse). Ova se knjiga bavi empirijsko-psihološkom i društvenom analizom dvaju modusa postojanja*“ (Fromm, 1980: 51; Marcel, 1965; Staehelin, 1969)

From kreće od neostvarenja i razloga za neuspeh *Velikog Obećanja*, da bi na kraju konstatovao eventualnu mogućnost za nove alternative, ali bez velikih obećanja, tj. „*s onu stranu okova iluzije*“ (Fromm, 1980: 53-79) Početkom industrijske revolucije, *Veliko Obećanje* se uglavnom svodi na nadu i veru u mogućnost neograničenog napretka/progresa, koji je omogućen posredstvom ovladavanja prirodom, materijalnim obiljem koje će većinu ljudi učiniti srećnim, a

individualnost/ličnost – muška i ženska – postaće neometano i bezgranično **slobodna**. Savršeno je jasno da je naša civilizacija počela kada je ljudski rod počeo ovladavati prirodom, i njenim pretvaranjem u prirodni „resurs“. Manje-više, svi savremeni filosofi se oko ovog zaključka slažu, a neki filosofi kulture, posebno nemački, ne slučajno samu kulturu popularno nazivaju „drugom prirodom“ (Die Zweite Natur). Istovremeno, konstatuje From, pomoću nauke i tehnike (od kamene sekire do kompjutera) poverovali smo, ponadali smo se, da ćemo postati svemoćni i sveznajući, i da „smo na putu da postanemo bogovi, nadnaravna bića koja bi mogla stvoriti drugi svijet, upotrebljavajući svijet prirode kao gradivne elemente za svoje novo stvaranje“. (Fromm, 1980: 53) Zato je From i napisao poznatu filozofsko-teološku studiju o ljudskom „obogotvorenju“, u kojoj dominira ključni stav: „Čovek može postati sličan Bogu, ali ne može postati Bog“. (From, MMVIII) I pored toga što smo već konstatovali da je nemoguće spomenuti, a kamoli osvrnuti se na sve Fromove stavove, zbog sticanja što verodostojnije predstave o celini njegove misli, navešćemo samo nekoliko rečenica koje na najpregnantniji način izražavaju svu kontroverznost naše savremene, humanističke (ne)teističke svesti:

„Čovek se mora pokoriti Božjoj nadmoći, ali pritom on ne pokazuje ni žaljenje ni kajanje. Progon iz Rajskog vrta za njega znači početak nezavisnog života; njegov prvi čin neposlušnosti predstavlja početak ljudske istorije, zato što je to početak ljudske slobode. (...) Neteistički humanisti se suočavaju sa još jednim pitanjem: šta može da zameni religiju u svetu u kojem je pojam Boga mrtav, ali u kojem iskustvena stvarnost na kojoj se taj pojam temelji mora da živi?“

(From,
MMVIII: 29/225)

Aktualna opasnost savremenog čovečanstva je upravo u tome što su se određeni ljudi – naime određene **ekonomski** visoko razvijene nacije – uobrazili i poverovali da su „od Boga dani“ u odnosu na druge, i da se mogu nekažnjivo ponašati i praviti što god hoće, i zato su oni i glavni barjaktari nove, realne opasnosti za pojavu novog, svetskog fašizma/nacizma i rasizma. (Zinovjev, 1999)

Produžavajući sa **ekonomskim** kontradikcijama industrijskog kapitalizma, From uglavnom neuspjeh *Velikog Obećanja* locira u „dve psihološke premise: (1) da je cilj života sreća, tj. maksimum zadovoljstva definiranog kao zadovoljenje bilo koje želje ili subjektivne potrebe koju čovek osjeti (*radikalni hedonizam*); (2) da egoizam, sebičnost i pohlepa, koje sistem mora stvarati da bi mogao funkcionisati, vode harmoniji i miru“.

Poznato je da su bogati tokom istorije provodili radikalni hedonizam, počevši od starog Rima, pa preko renesansnih gradova Italije, sve do Engleske i Francuske u 18. i 19. veku. Svi su oni, u krajnjoj liniji, smisao života tražili u neograničenom uživanju, posebno vladajuće bogatije elite, a za razliku od kojih, konstatuje From, sve do 17. veka, radikalni hedonizam nikada nije postao „teorija“ dobrobiti koju bi zastupali mudraci i učitelji u Indiji, Kini, na Bliskom Istoku ili u ostalim delovima Evrope. Izuzetak su, podseća From, samo Sokratov učenik Aristip, i donekle Epikur, iako ovog drugog teško možemo smatrati predstavnikom Aristipove vrste hedonizma, budući da je za Epikura najveći užitek negativno određen, naime kao „odsustvo boli“ (*aponia*) i kao mirnoća duše (*ataraxia*). Tako da, smatra From, Epikurova teorija umnogome slični Frojdovoj, pa ipak zaključuje „*da je Epikur zastupao izvesnu vrstu subjektivizma, nasuprot Aristotelovoj poziciji, bar u onoj meri koliko nam kontradiktorni izveštaji o Epikurovim stavovima dopuštaju određenije tumačenje*“. (Fromm, 1980: 55-56)

Međutim, upozorava From, ni jedan drugi veliki učitelj nije učio da činjenično postojanje želje tvori etičku normu. Oni su govorili o optimalnoj dobrobiti (*vivere bene*) ljudskog roda, i razlikovali one potrebe koje osećamo subjektivno i čije zadovoljenje vodi trenutnom užitku, od onih koje su ukorenjene u ljudskoj prirodi, i čije ostvarenje vodi ljudskom napretku i proizvode **eudajmoniju**, tj. „blagostanje“. Drugim rečima, zaključuje From, *oni su bili zaokupljeni razlikom između sasvim subjektivno nastalih i objektivno valjanih potreba, od kojih su prve štetne za ljudski napredak a druge su u skladu sa zahtevima ljudske prirode*“. (From, 1980: 56)

Teoriju, da je cilj života ispunjenje svake ljudske želje, po prvi put nakon Aristipa, ističe From, jasno su izražavali filosofi 17. i 18. veka.

Za ilustraciju „genealogije“ nastanka, tj. promene značenja i smisla pojma „dobitak“ (profit), u toku nekoliko vekova moderne zapadne istorije, priložit ćemo sledeći poduži Fromov citat:

„To se poimanje lako moglo pojaviti kada je ‘dobitak’ (‘profit’) prestao značiti ‘dobitak za dušu’ (kao što je to bilo u Bibliji pa čak i kasnije, kod Spinoze) i počeo označavati materijalni, novčani dobitak. To je bilo vrijeme kada je srednja klasa odbacila ne samo svoje političke okove već i sve sponе ljubavi i solidarnosti te počela vjerovati da bivstvovanje samo za sebe samoga znači više, a ne manje sebe. Za Hobsa sreća znači stalni napredak od jedne pohlepe (cupiditas) drugoj; La Metri je čak preporučivao upotrebu droga koje bi pružale iluziju sreće; za De Sada zadovoljenje okrutnih nagona je legitimno upravo zato što postoje i čeznu za zadovoljenjem. To su bili mislioci koji su živjeli u vrijeme konačne pobjede buržoaske klase. Ono što je bila nefilozofska praksa aristokrata, postalo je praksa i teorija buržoazije.“

(From,
1980: 56)

I pored toga što se hedonizam u raznim formama kao etička teorija razvijao i od 18. veka naovamo, kao na primer utilitarizam, drugi etički sistemi su bili upravo antihedonistički, kao npr. Kanta, Marksa, Toroa i Švajcера. Pa ipak, sa dozom opravdanog razočarenja konstatuje From, današnje doba se vraća na praksu i teoriju radikalnog hedonizma, u kojem pojam neograničenog zadovoljstva stvara čudnu kontradikciju između etičkog prihvatanja besomučnog rada, (npr. od nacista zloupotrebljena parola „Rad oslobađa“) i ideala potpunog lenčarenja tokom preostalog dela dana/vikenda i za vreme godišnjih odmora (ispunjenih vožnjom automobilima i kratkotrajnim tajnim seksualnim avanturama, kao i masovnim trošenjem zarađenog novca na jelo, piće, zabavu itd). Pri tom, zaključuje From, u uzajamnoj kombinaciji, ove kontradikcije ne samo što mogu da prežive, već i obe odgovaraju ekonomskoj nužnosti: „*kapitalizam 20. stoljeća zasniva se na maksimalnoj potrošnji proizvedenih dobara i usluga kao i na rutiniranom timskom radu*“. (From, 1980: 57) Mi bismo dodali da bi američki funkcionalisti verovatno rekli da to omogućuje da građansko društvo uspešno „funkcioniše“, a da ne govorimo da je ovo samo ilustracija

temeljne Marksove analize **političke ekonomije** kapitalističkog sistema proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje, koja je onda u svim njegovim poznatim delima, počevši od *Grundrisse*-a, i završavajući sa *Kapitalom*.

Uglavnom sva teorijska razmatranja, ocenjuje From, pokazuju da hedonizam uopšte, a posebno radikalni hedonizam individualnog egoizma i **pasivnog** konformizma 20/21. veka, ne dovodi do sreće, a da razloge za to treba tražiti u polidimenzionalnosti ljudske prirode (Markuze), čije **aktivno/angažovano** filozofsko/etičko/teološko istraživanje (Sartre, Munijs) smo nažalost zanemarili, ili „zaboravili“². Tako da je logično da je Fromova dijagnoza „obolelog/bolesnog“ građanskog društva neizbežno pesimistička.³

„Mi smo društvo očito nesrećnih ljudi: usamljenih, zabrinutih, utučenih, destruktivnih, zavisnih – ljudi koji postaju sretni kada ubiju vrijeme koje tako teško pokušavaju spasiti. Naš najveći društveni eksperiment je rešenje pitanja da li užitak (kao pasivno čuvstvo nasuprot aktivnima, blagostanju i sreći) može predstavljati zadovoljavajući odgovor na problem ljudskog postojanja. Po prvi put u povijesti zadovoljenje nagona za užitkom nije samo privilegij manjine već je moguće za više od polovine stanovništva. U industrijaliziranim zemljama eksperiment je već dao negativan odgovor“.

(From, 1980: 57)

Pre nego što pređemo na drugu Fromovu psihološku premisu industrijskog doba, vredi napomenuti i uputiti na slične konstatacije mladog danskog filozofa Larsa Svendsena i njegove „Filosofije dosade“, a koja sve više zahvata birokratske profesije koje se obavljaju isključivo u staklenim separeima, opremljenim uvek novim i „savršenijim“ kompjuterskim i digitalnim tehničkim pomagalima. Realno je očekivati

² Namerno koristim Hajdegerov pojam *zaborava*, koji, u suštini i smislu, korespondira sa pojmom alijenacije kod marksista i egzistencijalista.

³ Uostalom, sa Fromovom dijagnozom se slaže i sve veći broj **feministkinja** i džender-aktivistkinja, koje su u brojnim razgovorima na međunarodnim naučnim konferencijama, meni lično i na moje (ne)prijatno iznenađenje, otvoreno i iskreno priznavale da je „sve više nesrećnih žena širom SAD i zapadnog sveta uopšte“!

da će ovo sveopšte odvajanje/razdvajanje/udaljavanje/distanciranje od **drugog/drugih** (sada već i sa maskama i vizirima), biti još izraženije povodom opasnosti koje prete pandemijom Covid 19, a s čime će sveopšta međuljudska alijenacija još više narasti, i u daljoj perspektivi ugroziti opstanak, zdravlje, uključujući i seksualno, i biološku reprodukciju celog ljudskog roda. (Svendsen, 2010; Džeparoski, 2007)

Što se tiče **druge** psihološke premise industrijskog doba, naime da gajenje individualnog egoizma vodi harmoniji i miru, napretku i dobrobiti svakog pojedinca, From smatra da je jednako teorijski pogrešna kao i prva o radikalnom hedonizmu, a šta se može dokazati očiglednim činjenicama. Naglašavajući da je još veliki klasični ekonomist David Rikardo odbacio ovaj princip, From tvrdi da moj egoizam ne pokazuje samo moje ponašanje već i moj karakter, jer sve što želim hoću samo za sebe; da mi zadovoljstvo pruža samo lično posedovanje materijalnih stvari a ne njihova podela sa drugima u zajednici; da moram postati pohlepan jer ukoliko je moj cilj imati – onoliko više *jesam* koliko više *imam*. Odavde proizlazi i antagonizam i konfliktnost prema drugima, smatra From, pri čemu sam prinuđen da ostale ljude pretvorim u klijente koje želim zavesti i iskoristiti, suparnike kojima zavidim i koje želim uništiti u konkurentnoj tržišnoj borbi; najamne radnike koje želim izrabljivati/eksplloatisati. S jednom reči, zaključuje From: „*Nikada neću moći postati zadovoljan jer mojim željama nema kraja*“. Možda bismo ovu Fromovu konstataciju Hegelovim jezikom mogli nazvati „lošom beskonačnošću“, a koja nastupa uvek kada se jedan etablirani **sistem vrednosti** nađe u dubokoj krizi usled nagomilanih i nerazrešivih protivrečnosti, pogrešnih ili neostvarljivih ciljeva, apsurda i besmislica, naime nemogućnosti daljeg opstanka i „održljivog razvoja“.

Kada ovakvu „ljudsku situaciju“ From uzdiže na jedan viši nivo, da kažemo klasno i internacionalno, onda je on nažalost u pravu kada implicitno negira mogućnost za nekakav „večiti mir“, u koji se nada i naivno veruje Kant u njegovoj poznatoj studiji *Ka večitom miru*. Naime, smatra From, strast za imanjem (mi bismo dodali: privatno vlasništvo) neizbežno vodi u beskonačne građanske/klasne i međunarodne sukobe i **ratove**. Pretenzije komunista za stvaranje besklasnog društva su propale, između ostalog, i zato što su i oni nastojali da imaju što više, što je i stvorilo „crvenu buržoaziju“ kao novog titulara privatnog vlasništva. Sve

dok svako želi imati što više, kategoričan je From, „*moraju postojati klase, mora biti klasnog rata i, općenito govoreći, mora biti međunarodnih ratova. Pohlepa i mir uzajamno se isključuju*“. (From, 1980: 58)

Međutim, upozorava From, radikalni hedonizam i neograničeni egoizam ne bi mogli postati vodeći principi ekonomskog ponašanja da u 18. veku nije došlo do ozbiljnih promena. Naime, kapitalizam 18. veka je brojnim postepenim promenama postigao **radikalnu** promenu: ekonomsko ponašanje se odvojilo od **etike i ljudskih vrednosti**, a na ekonomsku mašineriju se počelo gledati kao na nekakav autonomni entitet koji je nezavisan od **ljudskih** potreba i **ljudske** volje, tako da se taj **sistem** počeo kretati i razvijati po svojoj logici i svojim zakonima. Taj sistem **traje sve do danas**, i to je ono što je opasno jer se on pokazao kao autodestruktivan, a autodestruktivan je zato što nije određen moralnim pitanjem „*Što je dobro za čovjeka? već onim što je dobro za razvitak sistema?*“ (From, 1980: 59)

Posledice uspešnog funkcionisanja ovog sistema su katastrofalne i za čoveka i za **prirodu**. Ljudi su postali „izrodi prirode“ i neprijateljski nastrojeni prema njoj, smatrajući da će je transcendirati pomoću svog uma, i time rešiti svoj egzistencijalni problem napuštanjem mesijanske vizije harmonije ljudskog roda i prirode, ali **pobeđivanjem** prirode, preoblikujući je vlastitim potrebama, svrhama i ciljevima, sve dok „pobeda“ nad prirodom, ovaj, nije postala jednaka (samo)uništenju i **ekološkoj** katastrofi u kojoj danas živi savremena civilizacija, i koja kao takva **ne može još dugo izdržati!**

„Naš duh pobjede i neprijateljstva zaslijepio nas je pa su nam izmakle činjenice da prirodni resursi imaju svojih granica te da na koncu mogu biti iscrpljeni i da će se priroda boriti protiv ljudske grabežljivosti.

Industrijsko društvo gaji prezir prema prirodi – kao i prema svim stvarima koje ne potiču od mašina i prema svim ljudima koji nisu „mašinisti“ (obojene rase s odnedavnim izuzetkom Japana i Kine). Danas ljude privlači mehaničko, moćna mašinerija, beživotno i – sve više – destrukcija“.

(From, 1980: 61)

Sumirajući sve ove činjenice i konstatacije, From smatra da je pokazao da su karakterna svojstva koje proizvodi ovakav

društvenoekonomski sistem, naime naš način života⁴, patogena, i da kao takava, u krajnjoj liniji, proizvode bolesnog čoveka, tj. bolesno društvo. Pozivajući se na istraživanja i upozorenja poznatog Rimskog kluba⁵ o potrebi **ekonomske** nužnosti menjanja čoveka ukoliko on želi da preživi, a u suprotnom, očekuje ga velika i konačna globalna katastrofa, From podvlači zaključke drugih istraživača (Mesarović i Pastel). Oni upozoravaju da ako se želi opstati nužno je „*da dođe do temeljnih promena u vrijednostima i ponašanju čovjeka* (ili, kako bih ja to nazvao, u orijentaciji ljudskog karaktera) *kao što su nova etika i nov odnos prema prirodi* (kurziv E. F.)“ Sa ovom moćnom argumentacijom From ubedljivo dokazuje svoje tvrdnje o **nužnoj** potrebi stvaranja novog/drugačijeg društva, koje je, međutim, moguće **jedino** simultanim/sinhronim stvaranjem novog „tipa“ ljudskog bića, „*ili, jednostavnijim rječnikom, ako dođe do temeljne promjene u karakternoj strukturi suvremenog čovjeka*“. (From, 1980: 60) U ovom kontekstu – naime u kontekstu nove etike – vredni i važno je naglasiti da bi to danas mogla biti **bioetika**, koju, kao relativno novu filozofsku/naučnu disciplinu, kao što vidimo, tek očekuju veoma teški, komplikovani etički, antropološki i opštefilozofski zadaci. (Jonas, 1990; Skalovski, 1995/2005; Donev, 2018: 125)

Najzad, zabrinuto upozorava From, potreba za dubokim menjanjem čoveka se javlja ne samo kao etički, religijski ili psihološki zahtev, „*već kao uslov za goli opstanak ljudskog roda*“.

„Jer, po prvi put u povijesti fizički opstanak ljudskog roda ovisi o radikalnoj promjeni ljudske biti. Međutim, mijenjanje ljudske biti moguće je samo u onoj mjeri u kojoj će doći do drastičnih ekonomskih i društvenih promjena, što ljudskoj biti daje mogućnost za promenu te hrabrost i perspektivu da je ostvari“.

(From, 1980: 61)

Produžetak i kraj ovog našeg plauzibilnog prikaza Fromovog *Imati ili biti* – kao što je i logično očekivati – posvetit ćemo njegovim **alternativama**, tj. onome što on smatra jedinom svetlom tačkom na kraju

⁴ Marks bi rekao ovakav način proizvodnje materijalnih uslova za život.

⁵ Na koji se i mi u poslednjih nekoliko decenija često pozivamo!

apokaliptičnog tunela. Uzgred budi rečeno, možda će se nekome ova opasnost od apokalipse učiniti preteranom i preuveličanom, pa ipak, vredi se uvek prisetiti stare **makedonske** narodne mudrosti: „Strah vinograd čuva“.

Negde na početku smo već spomenuli pojam opstanka (*survival*), ili **instinkt opstanka**, kako ga From naziva, a koji će tek postati aktuelan s obzirom na posledice i zbivanja koja tek mogu da se očekuju povodom pandemije Covid 19, a koja će u centar pažnje ponovo postaviti Fromov pojam „ljudske situacije“, ali ovog puta mnogo opasnije i globalnije, s jednom reči – apokaliptično. (From, 1980: 62) Iako se opasnost od ove pandemije namerno preuveličava iz mnogih razloga i interesa, a pre svega profitnih i (geo)političkih, ona se ipak, ne bi tako brzo i opasno širila da nije bilo globalizacije (npr. ogroman broj profitabilnih avionskih interkontinentalnih letova, ili ekspanzija svetskog turizma). I previše je očigledno da se radi o širenju/multiplikaciji kapitalizma na sve kontinente, i pretvaranju ljudi i njihovih država u eksploatirane robove/kolonije još uvek vodećeg i najbogatijeg evroameričkog „kontinenta“, a koji definitivno gubi svoj ekonomski i svaki drugi primat/dominaciju u borbi sa novim ekonomskim silama, kakva je pre svih Kina, a zatim i Rusija (ZND), Indija, Japan, Turska, Pakistan, Brazil, (BRIKS) obe Koreje, itd. (Allen, 2016) Ovo je toliko očigledno da čovek i ne mora biti neki veliki geopolitički analitičar ili žestoki antiglobalista, a kao što nazivaju one koji su kritički/humanistički nastrojani prema svim katastrofalnim posledicama globalizacije po čovečanstvo. Jer, u suštini, globalizam je najviši stadijum imperijalizma/kolonijalizma/ postkolonijalizma.⁶

Ali, da ne bismo išli predaleko i preširoko/difuzno, vraćamo se Fromu i glavnom pitanju koje on postavlja: „*Kako je moguće da nas je najjači od svih instinkata, instinkt opstanka, prestao motivirati?*“ (From, 1980: 62) Jedno od najprihvatljivijih objašnjenja – iako mi smatramo da je ono daleko od toga da bude dovoljno i sveobuhvatno – jeste Fromovo pretežno političko objašnjenje, naime da su velike vođe preduzele mnogo toga što je bilo u njihovoj moći **da bi izgledalo** kao da nešto efikasno rade

⁶ Namerno parafraziram, tj. transmudiram Lenjina zato što mislim da ništa od njegove teorije imperijalizma kao najvišeg stadijuma kapitalizma nije izgubilo na relevantnosti i aktuelnosti. Naprotiv!

na izbegavanju katastrofe, beskrajnim konferencijama, rezolucijama, pregovorima o razoružanju itd. Drugo Fromovo objašnjenje je povezano sa prvim, naime da sebičnost koju rađa sistem stavlja vrednost ličnog uspeha vođa/lidera na viši nivo od društvene odgovornosti, pri čemu kao da smo navikli, „oguglali“ na skandale u kojima doznajemo da političke vođe i poslovna egzekutiva donose takve odluke koje zadovoljavaju samo lične/tesne interese, ili privatne interese bogatih/elitnih i moćnih porodica, a te odluke su se pokazale kao loše, često i opasne za širu zajednicu i opšti interes čovečanstva kao celine.

Postoji i treće objašnjenje za otupljivanje našeg instinkta za opstanak, naglašava From, koje je na prvi pogled paradoksalno, neshvatljivo i prosto neverovatno, ali koje se dokazuje postupcima i ponašanjem ljudi tokom savremene istorije, pretežno 20. veka. From uzima primer građanskog rata u Španiji, u kojem su se, između ostalih, i intelektualci jednostavno predavali sudbini bez nekog većeg otpora i borbe, i sa svojom pasivnošću/letargijom/**neodgovornošću** pridoneli pobedi Frankovog nekrofilskog fašizma i njegovog višedecenijskog vladanja, što dokazuje da „*ljudi više vole buduću katastrofu no žrtve koje bi trebalo odmah podnijeti*“. (From, 1980: 62)

Najzad, ...

„Uz sva ova objašnjenja o fatalnoj ljudskoj pasivnosti u pitanjima života i smrti, postoji još jedno koje je ujedno i razlog zbog kojeg pišem ovu knjigu. Mislim na stajalište da nemamo alternativa modelima korporativnog kapitalizma, socijal-demokratskog ili sovjetskog socijalizma ili tehnokratskog 'fašizma s nasmejanim licem'. Za popularnost ovog stajališta najvećim je djelom odgovorna činjenica da je bilo vrlo malo napora u proučavanju sprovedivosti potpuno novih društvenih modela i eksperimentiranja s njima. I zaista, sve dok problem društvene rekonstrukcije ne postane preokupacija, pa makar i djelimična, najboljih umova znanosti i tehnike, mašti neće uspjati da sagleda nove i realne alternative.“ (Podvukao – D. S.)

(From, 1980: 63)

Na kraju ovog našeg kratkog eseja o Fromu, pojednostavljeno rečeno, i u „duhu i slovu“ našeg naslova koji transmutira naslov Fromovog dela *Imati ili biti*, možemo rezimirano konstatovati: ako

čovjek/čovečanstvo produži da **ima**, neće ga **biti**. Ublaženo i preciznije rečeno: Ako čovek/čovečanstvo produži **samo** da ima, neće ga **više** biti. Mala uteha i „sreća u nesreći“ jeste da je sve više filozofa koji – bez obzira od koje teorijske provenijencije potiču – dolaze do istog/sličnog radikalnog zaključka. Pa ipak, „najbolji umovi znanosti i tehnike“ o kojima govori Fromm, danas i dalje uglavnom „mudro“ i neodgovorno čute i prećutkuju velike zločine i masovne humanitarne katastrofe koje se i dalje dešavaju, ali ovog puta u ime „ljudskih prava“, što govori o velikoj hipokriziji, duplim standardima, hroničnom deficitu novih ideja, pre svega humanističkih i etičkih, i novih utopijskih energija, a bez kojih čovek/čovečanstvo ne može da živi i preživi. Ovo se posebno odnosi i na one koji sve do danas ignorišu, ili i dalje omalovažavaju/izbegavaju/prećutkuju argumente (počevši od ekonomskih i političkih i završavajući sa etičkim, antropološkim i kulturološkim) koje već odavno navodi marksistička socijalna filozofija i njeni sledbenici, među kojima je i intelektualac/humanist velikog formata – **Erih Fromm**. (Funk/McLaughlin: 2015) S drugim rečima, i pored određenih grešaka u predviđanju događaja i istorijskih procesa i njihove brzine, i velike doze ostataka idealizma, socijalutopizma, naivnosti i totalitarnih opasnosti u ideološkim projekcijama za budućnost ljudskog društva – a dopadalo se to nekome ili ne – **Karl Marks** je ipak, generalno, bio u pravu.

CITIRANA I REFERENTNA BIBLIOGRAFIJA:

- Allen, A., *The End of Progress: Decolonizing the normative foundations of Critical theory*, New York: Columbia University Press, 2016;
- Bloch, E., *Princip nada, I-III*, Naprijed, Zagreb, 1981;
- Chomsky, N., *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1972;
- Давчев, В., *Аналитичката философија и 'дух-тело' интеракцијата*, Аз-Буки, Скопје, 2010;
- Донев, Д., *Вовед во етиката*, УКИМ, Скопје, 2018;
- Flego, G., *Frommovo shvaćanje čovjeka*, u: Fromm, E., *Imati ili biti?*, Naprijed, Zagreb, 1984, (9-42);
- Frojd, S., *Odabrana dela Sigmunda Frojda (I-VIII)*, Matica srpska, Novi Sad, 1976;
- Fromm, E., *DJELA u 12 svezaka*, Naprijed, Zagreb/Nolit, Beograd, 1984;
- Fromm, E., *Imati ili biti?*, Naprijed, Zagreb, 1980;

- Fromm, E., *S onu stranu okova iluzije: Moj susret s Marxom i Freedom*, Naprijed, Zagreb, 1980a;
- From, E., *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1980b;
- Fromm, E., *Wege aus einer kranken Gesellschaft: Eine sozialpsychologische Untersuchung*, dtv, München, 2006;
- Фром, Е., *За непослушност и други есеи*, Комунист, Скопје, 1989;
- Фром, Е., *Ќе бидете како богови. Радикално толкување на Стариот завет и на неговата традиција*, Ѓурѓа, Скопје, MMVIII (2008);
- Funk, R./McLaughlin, N., (Eds.), *Towards a Human Science: The Relevance of Erich Fromm for Today*, Psychosozial-Verlag, Giesen, 2015;
- Funk, R., *Mut zum Menschen: Erich Fromms Denken und Werk, seine humanistische Religion und Ethik*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1978;
- Gete, J. W., *Faust*, (Dvojezično izdanje), Nolit, Beograd, 1976;
- Habermas, J., *Teorija i praksa: Socijalfilozofske studije*, Bigz, Beograd, 1980;
- Honneth, A., (Hg.), *Pathologien des Sozialen: Die Aufgaben der Sozialphilosophie*, Fischer, Frankfurt/M., 1994;
- Honet, A., *Borba za priznanje: moralna gramatika društvenih sukoba*, Libertas, Albatros Plus, Beograd, 2009;
- Honneth, A., *The Pathologies of Individual Freedom: Hegel's Social Theory*, Princeton University Press, Princeton, 2010;
- Honet, A., *Ideja socijalizma: Pokušaj osavremenjivanja*, Akademaska knjiga, Novi Sad 2019, (nem. Honneth, A., *Die Idee des Sozialismus: Versuch einer Aktualisierung*, Suhrkamp, Berlin, 2015;)
- Хонет, А., *Постварување: Студија од областа на теоријата на признавањето*, Аз-Буки, Скопје, 2013;
- Jay, M., *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1996;
- Jonas, H., *Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990;
- Kolakovski, L., *Glavni tokovi marksizma*, III, Bigz, Beograd, 1985, (430-438);
- Lukacs, G., *Povijest i klasna svijest: Studija o marksističkoj dijalektici*, Naprijed, Zagreb, 1977;
- Маркс, К./Енгелс, Ф., *Манифест на комунистичката партија*, Аз-Буки, Скопје, 2008;
- Marks, K., *Kapital: Kritika političke ekonomije (I-III)*, Prosveta, Beograd, 1977;
- Marcel, G., *Being and Having: An Existential Diary*, Harper and Row, Torchbooks, New York, 1965;

- Свендсен, Л. Ф. Х., *Филозофија на здодевноста*, Виг Зеница, Скопје, 2010;
- Скаловски, Д., *Модерната филозофска антропологија версус генетичкиот инженеринг: Ерих Фром (1900-1980-2020)*, у: *Филозофска трибина*, бр. ???, Скопје 2020, (стр. ???-???)
- Скаловски, Д., *Етика на одговорноста (Ханс Јонас)*, Bigoss, Скопје, 1995/2005;
- Staehelein, B., *Haben und Sein*, Editio Academica, Zürich, 1969;
- Suzuki, D.T./From, E., *Zen budizam i psihoanaliza*, Nolit, Beograd, 1977;
- Schweitzer, A., *Der Schuld der Philosophie an dem Niedergang der Kultur*. Gesammelte Werke, tom. 2. Zürich, Buchclub Ex Libris, 1923;
- Цепароски, И. (прир.), *Аспекти на другоста: зборник по културологија*, Евро-Балкан Прес-Менора, Скопје, 2007;
- Šekspir, W., *Hamlet*, Rad, Beograd, 1964;
- Trebješanin, Ž., *Fromove dihotomije*, Nolit, Beograd, 1983;
- Зиновјев, А., *Велика прекеретница*, Наш Дом/L'Age d'Homme, 1999.

DENKO SKALOVSKI

University "Sv. Cyril and Methodius" in Skopje, Faculty of
Philosophy, Institute for Gender Studies, North Macedonia

TO HAVE THE PLANET OR TO BE HUMANITY

(Erich Fromm: 1900-1980-2020)

– A Conspectus –

Abstract: Erich Fromm is a thinker (philosopher/anthropologist/psychoanalyst) who reflects and **criticizes** in his famous book *Having or Being*, **the value system** that has been effective in the last 200 years of global capitalist modernization and several phases of (post)industrial development, and which system has managed to penetrate in all spheres and pores of human life, and to cause not only positive, but even more negative, **paradoxical** and dangerous, self-destructive, **pathological** effects on human civilization and culture on a global level. (Marx, Lukács, Habermas, Honneth) Of course, it is about highly developed **capitalist** system in a highly developed **industrial** societies/states, and about the necessary and definite/urgent need to overcome it at all levels on which it has managed to penetrate, including the most intimate and deepest, "private" layers/spheres of human psychosomatics and human individual spirit in the social/collective conditions of, in Fromm's opinion, "sick society". At first

glance, this society manifests itself as normal, but in essence it is a "pathology of normalcy", which is most manifested through the phenomenon of **fetishism** and **alienation**, term that was once developed by Hegel, then accepted by Feuerbach, and finally by Marx. **Profit**, as the basic motive and spiritus movens of capitalist production, which permeates all spheres and pores of human life, is a general quantification and abstraction that turns specific individual characteristics/potentials into goods for the market (labor and capital), and finally results in a universal/total phenomenon such as alienation and the ubiquity of its mass **pathological** manifestation.(Honneth) As a great historical **alternative** to such a society From sees in the reactualization of the idea of **socialism**. (Honneth)

Keywords: to have, to be, normalcy, pathology, alienation, sick society, pathology of normalcy, alternative, socialism

Primljeno: 29.2.2020.

Prihvaćeno: 6.5.2020.